

DOI: <https://doi.org/10.31318/2786-8877.6.2023.291318>

ВОЛКОВСЬКИЙ В. П.

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України. Кандидат філософських наук, науковий співробітник (Київ, Україна).

Volkovskiy, Volodymyr. Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine. Candidate of Philosophical Sciences (PhD), researcher (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4674-3956>

© Волковський В. П., 2023.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

У СВІТЛІ УКРАЇНОФІЛЬСЬКОГО ДИСКУРСУ

MYKHAILO DRAGOMANOV IN THE PERSPECTIVE OF THE UKRAINOPHILE DISCOURSE

Ювілейні розмови з нагоди пам'яті видатних діячів українського руху XIX століття завжди розпочинаються складною дискусією, яка постійно турбує дослідників української інтелектуальної історії та історії культури. Як можна визначити й окреслити коло «українського» в нашій історії, як провести лінії відмежування від «не-нашого», особливо російського? На підставі чого і як формується наш історичний канон — українських постатей, героїв, митців тощо? Особливо проблематичні ті періоди, коли, з одного боку, український культурний простір не відмежовувався чіткими політичними кордонами, а отже, не можна застосувати територіальний принцип, а з іншого, — уже поставала на ноги українська модерна нація-спільнота й українська ідентичність, тобто питання про сутність і межі України як культурного феномена вже так чи інакше порушувалося.

Особливо чітко і ясно ця проблема артикульована в межах історії філософії України як наукової та освітньої дисципліни. Від початку виникнення її супроводжують дискусії:

Що таке (чи є) і як можна описати її? Оскільки філософію традиційно вважають найвищою формою розвитку культури, то дебати про ідентичність філософської думки і філософської культури можуть бути такою собі рольовою моделлю або лабораторією пошуків відповіді на одне з «проклятих українських запитань»: де пролягає межа українськості, або чи є діяч Х українським?

Політична агенда вимагає конкретизувати теоретичні розважання на дещо схоластичну тему — стратегії міркування й відповіді на це запитання безпосередньо пов'язані з постійною проблемою колоніального домінування над Україною російської (раніше польської) імперської культури та ідентичності. Якби імперія не намагалася агресивно утримати українство в ролі свого молодшого брата, жертви, що підлягає асиміляції, цивілізуванню, а то й дикого варвара, яке має бути знищене, — усе залежить від ролі самостійності і сили цього варвара, — то ці дискусії могли би легко розв'язатися через багаторівневу ідентичність. Але колоніальне домінування деформувало культурне поле і свідомість, забуті напрями й автори, а натомість штучно піднесена значущість афілійованих з імперією постатей. Ідеальний приклад цього — як усе українське ХІХ століття, так і особистий друг Миколи Лисенка, видатний український політичний мислитель Михайло Драгоманов.

Чому історико-філософські дебати тут особливо корисні? Звернемося до засновника дисципліни історії української філософії Д. І. Чижевського, який у своїх міркуваннях відштовхується від гегелівської системи. Проблема національності, або ширше — партикулярності, у філософії звучить особливо драматично. Філософія, за визначенням, — це універсальне знання (або прагнення до знання) істини; істина, за визначенням, є універсальна, будь-яка партикулярність породжує лише хибу. Особливими, партикулярними, індивідуальними можуть бути лише помилки. Тією мірою, якою індивід є геніальний та істинний, тією ж мірою він зливається з універсальною істиною. Але оскільки істина ще не охоплена в понятті, підкреслює Д. Чижевський, різні традиції

(як шкільні, так і національні) утілюють часткові виміри істини, ніби описуючи з різних боків слона. Отже, різні національні філософії є різними частковими виявами абсолютно істини, знаходять істину лише у вселюдській синтезі.

Дмитро Чижевський виділяє три моменти, які характеризують «... особливості філософії даної національності: 1) форма вияву філософічних думок (аналітичність у британській традиції, схематизм — у французькій, діалектизм — у німецькій), 2) метода філософічного дослідження (емпіризм — в англійській, раціоналізм — в континентальній тощо), 3) будова системи філософії, “архітектоніка”, зокрема становище і роля в системі тих або інших цінностей» [2005, с. 10]. Приступаючи з таким підходом до української культури, Д. Чижевський наголошує, що не лише українська, а й слов'янська філософія взагалі ще не дали світові великого філософа, не створили філософії світового значення, а отже, не можна говорити про якусь «філософію», а лише про передфілософію, історію філософської думки, «мисленників», «які тільки намічали ідеї, тільки кидали думки, не продумуючи їх до кінця, не даючи їм останньої філософічної обробки» [2005, с. 11], а також про особливу ментальність, «унікальний особливий національний дух, який є фоном і задає основу унікальної національної філософської традиції» [Чижевський, 2005, с. 11].

Уже наприкінці ХХ століття, після реалізації програми досліджень української філософської думки Х–ХVIII століть, В. С. Горський у підручниках з історії української філософії виділяє три рівні дослідження, або три рівні існування філософії в Україні:

1. Професійна академічна філософія, представлена в типових грубих філософських трактатах і в академічних навчальних закладах;

2. Філософська культура — тобто культура є ніби місцем циркуляції певних філософських ідей, і завдання філософа — побачити й виокремити ці ідеї із широкого контексту культури.

3. Філософія національної ідеї, або розвиток власне певної національної політично-культурної самосвідомості,

усі форми рефлексії над ідеєю нації [Горський, 1997]. Власне, третім напрямом і визначалось українське ХІХ століття.

Пізніше Василь Лісовий вводить поняття «національної філософської традиції» [2008], яке реалізується також у добрку Сергія Йосипенка [2014]. У межах цього підходу в моїх працях сформульоване поняття «українофільський дискурс». Вважаю, він є евристично цінним. Чому?

Національне відродження чи українофільський дискурс? Українське ХІХ століття традиційно описують у термінах «національне відродження українського народу», а раніше, у СРСР, як період «революційних демократів», предтеч марксистського євангелія. Обом концепціям інкримінується ідеологічна упередженість і ретроспективна генеалогія, примордіалізм власної ідеї — будь-то ідея одвічного класового протистояння трударів та експлуататорів, чи ідея одвічного існування українського народу від трипільської культури. Обидві концепції так чи так цензурували простір української інтелектуальної історії. Наприклад, представники кожної з цих традицій, хоч і з протилежних причин, не любили М. Драгоманова.

ХІХ століття, як зазначають класики Nationalism Studies, — це століття націєтворення, творення нових націй-держав. Дискусії довкола природи і долі України у ХІХ столітті, ті, що Вілен Горський [1997] та Оксана Забужко [1992] називають «філософією національної ідеї», були спробою інтегрувати український етнос, територію та історію в різні політичні націєтворчі проекти. Терени України стали предметом дискурсивного й політичного змагання, щонайменше, між трьома великими проектами — російським, польським і власне українським. Утім, проектів було набагато більше. Насамперед тому, що за окремі шматки української території разом конкурували понад 10 націєтворчих проектів (що є унікальним у європейських умовах). Але, окрім того, більшість цих проектів самі в собі розпадалися на кілька підпроектів або версій. Наприклад, були російське політичне націєтворення (модернізація політичної спільноти за типом

націєтворення «від держави до нації» [Волковський, 2017, с. 73]), яке А. Каппелер розподіляє на чотири підпроекти «великої російської нації», польські метання між відродженням старої Речі Посполитої і будівництва нової польської держави, українські дискусії між федералізмом і самостійництвом, галицькі баталії між москвофільством, рутенофільством та українофільством (або між окремою русинською, українською, чи спільноруською «общерусскою» націями)¹ [цит. за: Миллер, 2000, с. 34].

Розмаїття цих різних підходів і бачень досить проблематичне для класифікації. Проте всі вони добре підходять під парасольковий термін «українофільський дискурс», який, по-перше, є автентичним (його застосовували самі діячі XIX століття); по-друге, логічно повним, його використано навіть у словнику Брокгауза і Єфрона [див.: Коробка, 1902, с. 635–638] початку XX ст. у значенні, яке запропоновано у праці автора цих рядків [Волковський, 2017, с. 83–86]; по-третє, є ідеологічно нейтральним, а отже, максимально об'єктивним. У цій праці описано тематичну й ідейну спільність між різними українофільськими дискурсами — польським, українським чи російським. Усі ці дискурси об'єднує спільне «зацікавлення та розвивання теми України в науці, філософії, літературі», «зосередженість довкола проблематики України (українського народу, культури, історії, суспільності)». Мета їх усіх (дискурсів), окрім суто академічного дослідження етнографії чи історії, ще й позаакадемічний екзистенційний мотив апології та розвитку українського етносу (суспільства, культури, мови, літератури). Цей мотив особливо оприявнюється, коли певний автор просуває відмінність чи унікальність українського начала та / або обговорює актуальні проблеми розвитку України. Вузьке визначення українофільського дискурсу — це «ангажування українським етносом та його культурним, соціально-економічним і національно-

¹ Kappeler A. H. Bemerkungen zur Nationsbildung der Russen // Die Russen: ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart / Hg. A. Kappeler. Köln : Markus, 1990. S. 19–35.

політичним розвитком, дискурс, який зосереджується на ідеї українського народу, національності, що стає предметом дослідження та політичної турботи, власне, панівною інтенцією є увага до української культури, народності, історії, що поєднується з любов'ю до українського, турботою про українців». Ширше, що охоплює не лише український українофільський дискурс, — «... позитивний дискурс про Україну, українське та українців, який має як аналітично-констатаційну складову (опис й дослідження дійсності), так і проєктивно-конструктивну (пропозиції та дискусії з приводу стратегій розвитку, зокрема, ідентичності чи суспільно-політичного статусу, власне українського етносу та загалом “українського як такого”). Цей дискурс має дискурсивну єдність, зосереджуючись на проблемах України, і різноманітність у відповідях» [Волковський, 2017, с. 83–86].

Отже, Микола Гоголь і Францішек Генрик Духінський (Franciszek Henryk Duchński), Микола Костомаров і Олександр Духнович, Ізмаїл Срезневський і Михайло Драгоманов, Борис Грінченко і Петро Авсенєв опиняються в одній дискурсивній рамці (frame). Гоголівське «малоросійство» комунікує з «українством» Шевченка і Кирило-Мефодіївського братства, а ті прямо комунікували з ідеями польського месіанізму, з українською школою в польському романтизмі — зокрема Францішек Генрик Духінський, Іполит Терлецький (Hipolit Zygmunt Terlecki), Юзеф Богдан Залеський (Józef Bohdan Zaleski), Антоній Малчевський (Antoni Malczewski), Тиміш Падура (Tomasz Padura), Михайло Чайковський (Michał Czajkowski). Усі вони так чи так сприймали Україну як певну дискурсивну, географічну, етнополітичну цілісність, цінну і дорогу для них. Частина з них були ранньомодерні *Gente Rutheni, natione Poloni*, частина — козацька шляхта Гетьманщини, з її основою династичної лояльності «Розмови Великої Росії з Малоросією» Семена Дівовича¹

¹ Разговор Великої Росії с Малоросією (Літературний пам'ятник второй половини XVIII века) // Киевская старина. 1882. Т. I. С. 325–365; 1882. Т. III. С. 138–146.

(1762) та «Історії русів»¹. Різні українофільські дискурси розходяться остаточно лише в другій половині XIX ст., після повстання 1863 року і російських репресій проти україномовної книги.

Михайло Драгоманов: актуальний і застарілий.

М. П. Драгоманов є ідеальним прикладом усієї суперечливості цієї епохи. Несприйняття його прийдешніми поколіннями також цим зумовлене. Дмитро Донцов закидає Михайлу Драгоманову його соціалізм і кладе на нього відповідальність за яловість соціал-демократичної української еліти в часи Визвольних змагань [Донцов, 1921]. Радянський ленінізм вважає Драгоманова буржуазним націоналістом. Драгоманов різко атакує українських діячів («націоналів») у «Літературі російській, великоруській, українській і галицькій»² (1873) [Цит. за: Драгоманов, 2007] і «Чудацьких думках про українську національну справу»³ (1891), у полеміці з Грінченком (1881) [Грінченко, Драгоманов, 1994], і водночас невтомно полемізує з російськими соціалістами, викриваючи їхню тотожність із російським імперіалізмом і шовінізмом («Что такое украинофильство»⁴, 1881), та польськими діячами («Историческая Польша и великорусская демократия»⁵, 1881). Він творить першу українську політичну програму — і заодно експліцитну політично-філософську якщо не систему,

¹ Кониский Г. История Русовъ, или Малой Россіи. Москва, 1846. 262, 46, IV с. Українською мовою: Історія русів / пер з рос. В. Давиденка ; ред. і вступ. ст. О. Оглоблина. Нью-Йорк : Вісник ООЧСУ, 1956. 346 с.

² Українець [Драгоманов М. П.] Література російська, великоруська, українська й галицька // Правда. Львів, 1873. № 7. Р. VII.

³ Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Народ. Львів, 1891. № 7. С. 97–103; № 9. С. 141–145; № 10–11. С. 165–173; № 13–14. С. 197–204; № 17–18. С. 233–237; № 20–21. С. 277–280; № 22. С. 297–302; № 23. С. 321–324; № 24. С. 344–350.

⁴ Драгоманов М. П. Что такое украинофильство? // Русское богатство. 1881. № 11. С. 124–125.

⁵ Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия. Женева : Н. Georg, 1881. 512, VIII с.

то принаймні її ескіз, яка попри всі нюанси і досі не позбавлена ідеологічної ваги — а також перші конституційні проекти для цілої Російської імперії.

Драгоманівська ідеологія — громадівство — лежить між трьома сучасними провідними ідеологіями, націоналізмом, лібералізмом і соціалізмом. Саме тому її характеризували опоненти буквально протилежними поняттями: росіяни всіх напрямів — як націоналізм, Дмитро Донцов — як соціалізм. Українські патріоти (українофіли) вважали його асимілятором-русифікатором (як Грінченко), який співпрацює з ворогом (В. Антонович). Росіяни звинувачували в лютому націоналізмі. Сам Драгоманов цю ситуацію описував із певною самоіронією: «Я завше прожив так, що мене по меншій мірі з двох боків лаяли, й навіть таке сам собі правило виробив, що як що-небудь напишу таке, що і лають тільки з одного боку, то вважаю за діло невдачне» [Драгоманов, 1938, с. 320].

Сам М. Драгоманов називав свою ідеологію «громадівством», тобто соціалізмом, спираючись на французький утопічний соціалізм П'єра Жозефа Прудона, Анрі Сен-Сімона і Шарля Фур'є, частково анархізм Михайла Бакуніна. Але його «Переднє слово [до "Громади" 1878 р.]»¹ містить чітке розмежування між «теоретичним» і «практичним» виміром його ідеології.

Ідеалістичний соціалізм громадівства, що повністю заперечував будь-яку державу, виступав за самоорганізацію громад і ліквідацію будь-якої надгромадівської влади — це теоретичний вимір. Сам М. Драгоманов казав, що це справа віддаленого майбутнього, такого собі політичного Есхатону.

Натомість його практичний бік — це, скоріше, конституційний лібералізм Дж. Мілля, послідовне визволення всіх народів і єдність прав індивіда, етносу і людства. У практичному вимірі Драгоманов — радше націонал-демократичний ліберал. Понад те, у практичному вимірі політики М. Драгоманов

¹ Драгоманов М. П. Переднє слово // Громада. Українська збірка. Женева : Громада, 1878. 101 с.

вирізнявся винятковою гнучкістю і антидогматичністю — він вважав, що підросійська Україна стане республікою в Російській конфедерації, тоді як Галичина стане незалежною державою. Він вимагав, щоб українські юні еліти активно читали російську літературу, але тільки тому, що українці не знають європейських мов, а тогочасна російська література, яку рекомендував Драгоманов, належала до «реальної літератури», що імпортувала європейські ідеї на наш ґрунт. Хоча цей «федералізм» і «захист російськомовної культури» викликав і викликає нищівну критику, слід пам'ятати, що сам Драгоманов вважав ці пункти тільки і лише практично-ситуативними. Якщо російська література перестане нести європейські смисли (наприклад, скотиться до ретроградного імперіалістичного консерватизму, «катковщини» і «ташкенства»), її слід безжально викинути на смітник — і взагалі необхідно, щоб кожен українець читав принаймні двома-трьома європейськими мовами (писав М. Драгоманов громадівцям). Якщо розклад геополітичний зміниться на користь незалежності, слід ним скористатися, але поки що М. Драгоманов не бачив такої перспективи. Не дивно, що у 1880-х Росія тішилася станом непорушної скелі. Утім, «Пропаший час»¹ (1878), у якому М. Драгоманов так називає період перебування під Росією з 1648 року, показує, що він зовсім не був у полоні ілюзій.

Проте, що ідеалістична теорія, що практична політика М. Драгоманова ґрунтувались на тій самій філософській основі. Його гасло: «космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті й формах культурної праці» [Драгоманов, 1894, с. 137] — спирається на ту ж ідею, що вже було сказано про Д. Чижевського. В основі політичного, основною політичною цінністю є людськість (людство, *humanité* і людяність), прогрес в науці і свободі людськості. Людське є сутністю, тоді як всяке національне — це іпостась людськості.

¹ Драгоманов М. П. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1676) / передм. М. І. Павлика. Львів : Іван Айхельбергер і Сп., 1909. 38 с.

Використовуючи мову православної теології, сутність існує лише у різних іпостасях, але іпостась неможлива без сутності. Людське, людство, людськість існує лише в національних формах. Але національне, національність без зв'язку з людськістю і людяністю втрачає повністю смисл, деградує і вироджується.

Політичне як таке — це насамперед людське, що має за предмет і мету загально- та спільно-людське. Але реалізуватися людське може лише в рамках національного. Тобто, прогрес у правах і свободах людини і громадянина неможливий без прогресу в правах і свободах націй (народів), і без встановлення максимально можливої економічної справедливості. І навпаки, ані визволення пригнобленого народу, ані подолання економічної експлуатації неможлива без дотримання послідовного фокусу на загальнолюдських правах і свободах. У термінах драгоманівської доби, соціальна і національна квестії взаємопов'язані. Ігнорування національної квестії породжує винародовлення, асиміляцію, деградацію людського — бо людина змушує забути рідну мову, що саме собою плодить аморальність, а зникнення цілих мов суперечить і правам людини, і розмаїттю людської культури. Ігнорування соціальної квестії веде до зростання експлуатації людини людиною, і зрештою, знесилює народ як спільноту. Перемога України як нації можлива лише тоді, коли максимальна кількість українців буде задіяна у боротьбі за власну соціальну і особисту свободу. А ігнорування ліберальної агенди веде до диктатури — будь-то націоналістичної, будь-то імперіалістично-соціалістичної. Тому в умовах царської Росії найперше треба було захистити базові права і свободи, тоді як в Галичині вже відкривалася дорога для соціалістичної партії. Головний практичний критерій Драгоманова — «органічна праця», робота з реальним народом, але при цьому «не вестися за народом, але вести народ за собою».

Драгоманов, як і Антонович, чітко відрізняли українофільський дискурс — будь-то громадівський чи хлопоманський — від російського народництва. Попри спільні ознаки месіанізму інтелігенції та європейських ідей, можна чітко

виділити важливі особливості. Насамперед, установчий (конститутивний) момент лібералізму (у формі конституціоналізму), чітка свідомість прав і свобод людини, пріоритет людяності над ідеологіями, розуміння ваги національної емансипації — всупереч російським соціалістам, які страждали на етатизм і диктаторські рефлексії, а демагогією про вселюдське прикривали імперіалістичну асиміляцію.

Висновки. Політичні та ідеологічні ретроспективи, які «шліфують» історичний канон як оповідь про ідеальну історію, завжди заважають зваженій академічній дискусії. Утім, строга і послідовна академічна рефлексія змушує визнати, що вирішальну роль належить таки політичній свідомості і волі. Завдання академічної науки — враховуючи похибки і політичні аберації, сприяти, щоб політика пам'яті була якомога більш опертою на факти та істину, вочевидь, в межах аксіоматичної похибки. Поняття українофільського дискурсу є максимально евристично плідним і позитивно вигідним для осмислення інтелектуальної історії української модернізації.

Прекрасним прикладом дилем українофільського дискурсу є постать М. П. Драгоманова. Спадщина цього великого діяча, який чи не вперше охопив своєю активністю всі українські етнічні терени, прекрасно ілюструє і суперечності між різними підходами в межах українофільського дискурсу, і момент перемоги власне українського самостійницького дискурсу, творення українського націєтворчого проєкту.

Дослідження українофільського дискурсу показують, що саме в ХІХ ст., в межах цього дискурсу були порушені головні «прокляті питання», на які досі українська спільнота не дала собі відповіді. Ідеологія, бачення майбутнього, ставлення до Росії і т. д. — читання дискусій ХІХ ст. досі ставить перед нами вагомі проблеми, які ми осмислюємо, і пропонує цікаві відповіді і стратегії мислення.

Список використаної літератури

1. Волковський В. П. Ідея суспільності: політична філософія в Україні XIX століття / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ : Академперіодика, 2017. 264 с.
2. Горський В. С. Історія української філософії: курс лекцій : навч. посіб. для студ. вузів. 3-є вид. Київ : Наук. думка, 1997. 286 с.
3. Грінченко Б. Д. — Драгоманов М. П. Діалоги про українську національну справу / Ін-т укр. археографії Нац. акад. наук України ; упоряд. А. І. Жуковський. Київ, 1994. 286 с.
4. Донцов Д. І. Підстави нашої політики. Відень : Видавництво Донцових, 1921. 210 с.
5. Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия. Женева : Н. Georg, 1881. 512, VIII с.
6. Драгоманов М. П. Лист до Старої Громади. 3–12 лютого 1887 р. // Архів Михайла Драгоманова / Український наук. ін-т. Т. 1 : Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). Варшава, 1938. С. 300–338.
7. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну Михайла Драгоманова. Коломия : Вид. ред. «Народа», 1894. 199 с.
8. Драгоманов М. П. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М. П. Вибрані праці : у 3 т., 4 кн. Т. 2. Фольклористика. Літературознавство. / редкол.: В. П. Андрущенко та ін. Київ : Знання України, 2007. С. 151–325.
9. Драгоманов М. П. Переднє слово [до «Громади» 1878 р.] // Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упоряд. і авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ : Либідь, 1991. С. 276–226. (Пам'ятки історичної думки України).
10. Драгоманов М. П. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1676) // Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упоряд. і авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ : Либідь, 1991. С. 559–575. (Пам'ятки історичної думки України).
11. Драгоманов М. П. Что такое украинофильство // Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії

цивілізації на Україні») / упоряд. і авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ : Либідь, 1991. С. 430–555. (Пам'ятки історичної думки України).

12. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упоряд. і авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ : Либідь, 1991. С. 461–559. (Пам'ятки історичної думки України).

13. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст. Київ : Наук. думка, 1992. 118 с.

14. Йосипенко С. Л. Національні філософські традиції як предмет історико-філософської рефлексії // Сентенції. 2014. № 4. С. 50–59.

15. Коробка Н. И. Украинофильство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. Т. XXXIVа. Санкт-Петербург : Ф. А. Брокгауз — И. А. Ефрон, 1902. С. 635–638.

16. Лісовий В. С. Українська філософія у контексті національної культури // Історія української філософії : підручник / Київський нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка ; М. Ю. Русин, І. В. Огородник, С. В. Бондар, Г. В. Вдовиченко, Н. Ю. Кривда, В. Д. Литвинов, В. С. Лісовий, М. І. Лук, Н. Г. Мозгова, В. М. Нічик. Київ, 2008. С. 3–26.

17. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). Санкт-Петербург : Алетей, 2000. 260 с.

18. Чижевський Д. І. Філософські твори : у 4 т. Т. 1 : Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія С. Сковороди / заг. ред. В. С. Лісового. Київ : Смолоскип, 2005. XXXVIII, 402 с.

19. Kappeler A. H. Bemerkungen zur Nationsbildung der Russen // Die Russen: ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart / Hg. A. Kappeler. Koln : Markus, 1990. S. 19–35.